

Teologiczne założenia programu ogrodu mariawitów w Felicjanowie

Theological assumptions of the programme of the Mariavite garden in Felicjanow

Słowa kluczowe: Mariawici, ogród felicjanowski, elementy kompozycji ogrodowej, symbolika ogrodu, teologia felicjanowska.

Key words: Mariavites, Felicjanow garden, elements of garden composition, garden symbolism, theology of Felicjanow.

Streszczenie

Ogród klasztorny mariawitów w Felicjanowie jest wpisany w dzieje mariawityzmu, stanowiąc niezaprzeczalne świadectwo jego dziedzictwa religijnego i społecznego. Posiada on szczególnie zamysł projektowy i sposób urzędzenia. W swojej zasadniczej formie ma wskazywać na podkreślane w doktrynie Kościoła Katolickiego Mariawitów mistyczne uobecnienie Boga w dziele stworzenia i zmierzanie ludzkości ku królestwu Bożemu. Ogród felicjanowski cechuje wyjątkowość nie mająca swojego odpowiednika w danej skali, budującą obok wartości estetycznej, jedyną w sobie wartość emocjonalną. Tworzy to problem badawczy, który został przedstawiony jako obraz zespołu cech ogrodu o szczególnej wyrazistości teologicznej, związanych z kultywowaniem doktryny denominacji felicjanowskiej. Pozostają

¹ Mgr inż. Sławomir P. Markowski, Szkoła Doktorska Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie.

one nieocenionymi motywami poznania form przyrody przez duchowe obcowanie z dziełem Bożym.

Abstract

The Mariavite monastery garden in Felicjanów is included in the history of Mariavitism, constituting an undeniable testimony to its religious and social heritage. It has a specific design idea and arrangement method. In its basic form, it is intended to point to the mystical presence of God in the work of creation, emphasized in the doctrine of the Mariavite Catholic Church, and humanity's movement towards the kingdom of God. The Felicjan Garden is characterized by uniqueness that has no equivalent on a given scale, creating, apart from aesthetic value, a unique emotional value. This creates a research problem that was presented as an image of a set of garden features with particular theological clarity, related to the cultivation of the doctrine of the Felicjan denomination. They remain invaluable motives for learning about the forms of nature through spiritual contact with God's work.

1. Wprowadzenie

W dziejach chrześcijańskiego, europejskiego życia monastycznego znaleźć można wiele przykładów założeń ogrodowych (Milecka 2013, 47) urządzonych w zgodzie z regułami zakonnymi. Są to zarówno ogrody ozdobne, jak i ogrody z drzewami owocowymi oraz warzywne (Hobhouse 2007, 97-106), a także wirydarze klasztorne (Frey 2006, 105-211), które w zakomponowanej przestrzeni symbolicznie odzwierciedlają tożsamości zakonne. Również na ziemiach polskich istnieje wiele lepiej lub gorzej zachowanych zabytkowych zespołów klasztorno-parkowych (Czapliński 2009, 5). Pozostają one nierozdzielnie związane z polskim krajobrazem i charakterem życia narodowego, są tym samym miejscami o równoważnych wartościach religijnych, kulturowych i przyrodniczych (Kutzner 1989, 3-45).

Celem artykułu jest ukazanie związku założeń ogrodowych z aspektami teologicznymi na przykładzie zespołu klasztorno-ogrodowego w Felicjanowie, miejscowości położonej w województwie mazowieckim, powiecie płońskim, gminie Bodzanów (Jaroszewski 1999, 36). Znajduje się tam główna siedziba Kościoła Katolickiego Mariawitów

w Rzeczypospolitej Polskiej. Dotychczas nie przeprowadzono holistycznych analiz związków teologii i duchowości mariawickiej nurtu felicjanowskiego z założeniami organizowania przestrzeni ogrodowej Felicjanowa. Artykuł ma więc charakter pionierski. W prezentowanych badaniach posłużono się przede wszystkim metodą historyczno-porównawczą, krytyką źródeł i analizą tekstów teologicznych, udostępnionych między innymi z zasobów kościelnego archiwum felicjanowskiego. Pokazano, jak teologia i duchowość mariawicka wpływają na urządzenie i użytkowanie przestrzeni przyrodniczej centralnego ośrodka religijno-duchowego Kościoła. I odwrotnie – w jaki sposób kompozycja przestrzeni wpływa na przeżywanie i pogłębianie specyficznej mistycznej i adoracyjnej duchowości felicjanowskiej i znajomości teologii wśród wiernych.

Felicjanów² jako ośrodek formacji duchowej i rekreacji dla zgromadzeń zakonnych siostr i braci pracujących w parafiach mariawickich powstał w 1910 roku na bazie zespołu dworsko-folwarcznego (*Kalendarz Maryawicki* 1913, 82-83). Pełnił on także rolę zaplecza gospodarczo-zaopatrzeniowego mariawickiego kompleksu katedralno-klasztornego w Płocku. W zaadaptowanym dworze urządzono klasztor i kaplicę, a w budynkach pofolwarcznych utworzono szkołę, ochronkę i przedszkole, zakład opiekuńczo-wychowawczy dla osieroconych dzieci oraz infirmerię jako instytucje prowadzone przez siostry mariawitki (*Kalendarz Maryawicki* 1913, 79).

W zespole tym poza obiektami klasztornymi i folwarkiem niezwykle istotną rolę nadano rozległemu, kilkuhektarowemu założeniu ogrodowemu w formie parkowej ze stawami i małą architekturą oraz sadem i ogrodem warzywnym. Twórcy założenia ogrodowego kierowali się naczelną dewizą Kościoła Mariawitów: *Omnia ad Maiorem Dei Gloriam*

² Nazwę Felicjanów otrzymał zespół dworski już na etapie opracowania dokumentów zakupu i sporządzania planu majątku, (zakupionego przez Siostrę Felicję Marię Franciszkę Kozłowską) dla potrzeb hipoteki (Plan Felicjanowa z 1910 r. Wydział VI Ksiąg Wieczystych Sądu Rejonowego w Płock).

et honorem beatissimae Virginis Mariae [Wszystko na większą chwałę Bożą i cześć Błogosławionej Maryi Dziewicy]. Z tym wiązało się ich pragnienie urządzenia ogrodu w sposób godny i piękny, a jednocześnie odnoszący się do wzorców optymalnych rozwiązań planistycznych z przełomu XIX i XX wieku³.

Przy kilkuetapowym urządzeniu ogrodu zamysł projektowy świadomie realizowany był w ścisłym związku z pojęciem mistycznego uobecnienia Boga w szczęśliwym bytowaniu człowieka pośród przyrody. To zaś dla wspólnoty religijnej mariawitów wiernej Dziełu Wielkiego Miłosierdzia oraz posłannictwu siostry Felicji Marii Franciszki Kozłowskiej (1862-1921), założycielki mariawityzmu, i abp. Jana M. Michała Kowalskiego (1871-1942), pierwszego zwierzchnika Kościoła, znaczyło, że ogród felicianowski stawał się recentywistycznym, biblijnym rajem, który Stwórca wraz z nowym przymierzem⁴ jakie zawarł z mariawitami, na nowo oddał człowiekowi w posiadanie: „Pan Bóg wziął zatem człowieka i umieścił go w ogrodzie w Edenie, aby uprawiał go i doglądał” (Rdz 2,15.25). Kontekst raju abp Kowalski rozwinął w pierwszej części poematu pt. „Poemat o Naszej Najdroższej Mateczce Beatrycze”, wiążąc go z osobą Mateczki (s. Marii Franciszki Kozłowskiej) w tytule cz. I. „Święta Boża w dziele stworzenia” (por. Kowalski nd.).

W teologii felicianowskiej czas urządzenia ogrodu⁵ mieści się w okresie urzeczywistnienia idei Złotego Wieku ludzkości – Raju na Ziemi,

³ Ogród felicianowski posiada podobieństwo w układzie alei do przebiegu głównych dróg parku pałacowego w Białowieży. Park pałacowy według projektu polskiego planisty Waleriana Kronenberga (1859-1934) został założony po 1895 r. jako integralna część prywatnej rezydencji myśliwskiej carów Rosji wzniesionej w latach 1889-1894. Por. Szymański 1925, Plan parku pałacowego wraz z parkiem dyrekcyjnym, skala 1:500).

⁴ Przymierze między Panem Jezusem a mariawitami zostało zawarte w Wielki Czwartek 12 kwietnia 1906 roku. Por. „Wyjątki z Objawień w roku 1899 i 1900...” 1927, 52; Rybak 2011, 58.

⁵ Felicianów od 1910 r. do 1914 r. stał się wraz z budową Świątyni Miłosierdzia i Miłości w Płocku miejscem intensywnych prac budowlano adaptacyjnych. Por. *Kalendarz mariawicki* 1913.

trzeciego i ostatniego w trójpodziale dziejów, które tworzą trzy dzieła Boże: Dzieło Stworzenia, Dzieło Odkupienia oraz Dzieło Wielkiego Miłosierdzia (Wojciechowska 2017, 234).

2. Idea urzędzenia ogrodu

Na podstawie annuariusza Kościoła mariawitów wiadomo, że gród felicjanowski urządzony został na terenach dawnego zespołu dworsko-folwarcznego⁶ z inicjatywy Felicji Marii Franciszki Kozłowskiej (1862-1921), katolickiej zakonnicy, mistyczki i założycielki mariawityzmu zwanej przez współwyznawców Mateczką, która dokonała zakupu (Nowowiejski 1930, 672) majątku Miszewko-Małoszewo⁷ na potrzeby wspólnoty wyznaniowej mariawitów (Fedorowicz 2019, 102; Rządzik 2013, 54; Dwojnych, Łętocha 2021, 28). Urbanistycznie Felicjanów składał się z dwóch części: obiektów folwarcznych i klasztornych. Nie był to podział dychotomiczny, lecz współzależny, spełniający wskazanie siostry Marii Franciszki do wypełniania zadań zakonnych opartych o modlitwę i pracę.

Znaczący udział w tworzeniu ogrodu i w innych dziełach inspirowanych przez siostrę Marię Franciszkę miał biskup Jan Maria Michał Kowalski (1871-1942), jej najbliższy współpracownik i pierwszy Minister Generalny Zgromadzenia Kapłanów Mariawitów. Był on nie tylko gorliwym propagatorem nauki mariawickiej (Wojciechowski 1972, 78), opartej o objawienia Dzieła Wielkiego Miłosierdzia danego przez Boga siostrze Marii Franciszce w Płocku (Brewiarzyk mariawicki... 1967, 458-549), ale również jako przełożony zakonny Zgromadzenia

⁶ Plan Felicjanowa z 1910 r. Wydział VI Ksiąg Wieczystych Sądu Rejonowego w Płocku.

⁷ Majątek Miszewko-Małoszewo (jak podaje w swym pamiętniku biskup mariawicki Klemens M. Filip Feldman – w zbiorach archiwum felicjanowskiego) należąco do rodziny Jaroszewskich zakupiono za kwotę 92 000 rubli. Z 600 hektarowego majątku wydzielono 82 morgi z dworem i folwarkiem do zaadaptowania na potrzeby klasztoru. Pozostały obszar rozparcelowano pomiędzy bezrolne 73 rodziny mariawickie. Por. Rybak 1992, 70; Rządzik 2013, 49-59; Dwojnych, Łętocha 2021, 30.

– ustanawiał struktury organizacyjne i materialne dla społeczności mariawickiej.

Był też głównym twórcą koncepcji i projektu budowy katedry mariawickiej, od 1918 roku nazywanej Świątynią Miłosierdzia i Miłości w Płocku (Askanas 1991, 228; Gretkowski 2016, 127) i projektów adaptacyjnych budynków dworskich w Felicjanowie na potrzeby klasztorne i zakładów humanitarnych⁸. Gdy siostra Maria Franciszka zakresliła program ogrodu klasztornego (por. „Sadzić drzewa owocowe...” 1938, 117), zgodny z ideą utworzenia w Felicjanowie ośrodka rekreacji duchowej, biskup Michał Kowalski był tym, który wskazał rozwiązania do projektu realizacyjnego. Inspirował się kompozycją parków poznanych⁹ podczas studiów teologicznych w Petersburgu¹⁰, w tym formami przywodnymi tamtejszego parku Pawłowskiego¹¹. Bezpośrednim wykonawcą prac ogrodniczych został wykwalifikowany ogrodnik, Antoni Marks, ojciec jednego z kapłanów mariawickich, ze współpracownikami (*Kalendarz Maryawicki* 1913).

⁸ Archiwum felicjanowskie Kościoła Katolickiego Mariawitów w Felicjanowie [dalej AF] przechowuje szkice architektoniczne J.M.M. Kowalskiego.

⁹ Ks. Michał Kowalski wspomina o wycieczkach poznawczych, jakie odbywał po Petersburgu, w listach do wujostwa Maciejców datowanych na 9 września 1893 r. AF, Zbiór XI listów abp Michała Kowalskiego, 2a-2d.

¹⁰ Cesarska Rzymskokatolicka Akademia Duchowna w Petersburgu – wyższa szkoła teologiczna kształcąca duchownych w wyższym stopniu w latach 1842 -1918. Ksiądz Jan Kowalski, po ukończeniu w 1897 Seminarium Duchownego w Warszawie został skierowany do tejeż Akademii dla kontynuowania wyższych studiów.

¹¹ Z analiz kompozycji historycznej i porównawczej, prowadzonych na rzecz utworzenia „Koncepcji rewaloryzacji ogrodu w Felicjanowie” wynika, że ogród pawłowski jest najbliższym we fragmentach przywodnych co do zachowania cech kompozycyjnych z parkiem felicjanowskim. Park w Pawłowsku zaprojektował w 1779 roku polecony przez carycę Katarzynę II swemu synowi Wielkiemu Księżciu Pawłowi, szkocki architekt Charles Cameron (1745-1812).

3. Elementy kompozycji ogrodu – symbolika tradycji mariawickiej

Szczególnym rysem związku założenia ogrodowych Felicjanowa z teologią Kościoła Katolickiego Mariawitów jest symbolizm. Jak już wspomniano, przestrzeń ogrodu felicjanowskiego przywołująca skojarzenia z biblijnym rajem, wskazuje na Stwórcę, który powołał do istnienia świat przyrody, wiążąc go z obecnością w nim człowieka (Rdz 2,15-16). Staje się ona symbolem pomagającym wiernym mariawitom dostrzec prawdy o sześciu dniach stworzeniu objaśnione szczegółowo w „Nowym Hexahemeronie” przez arcybiskupa Michała Kowalskiego (Kowalski 1929, 321).

Ponadto elementy architektoniczne w ogrodzie będące symbolami miejsc i zdarzeń opisanych w Biblii, służą nie tylko przywołaniu działania Bożego w historii, ale wskazują również na zawarcie nowego przymierza z mariawitami i na rozwijane przez mariawitów formy pobożności. Dlatego ich symbolika jest często podwójna: biblijna i specyficznie mariawicka. Za przykłady niech posłużą: kaplica, symbol koła oraz układ wodny felicjanowskiego parku. Kaplica usytuowana centralnie w przestrzeni ogrodu wskazuje w sposób ogólny na obecność Boga w świecie, w sposób szczególny zaś – jako miejsce całodobowej modlitwy adoracyjnej – urzeczywistnia mariawicką Nieustającą Adorację Prześlągania Przenajświętszego Sakramentu. Pozostała przestrzeń ogrodu w obrębie muru klasztornego¹² dopełnia mistyczną obecnością owe *mysterium mysticorum*.

W rozwiązaniach kompozycyjnych felicjanowskiego ogrodu często pojawia się forma koła. Wskazuje ono na nieustanne toczenie się procesu życiowego i modlitwennego w formule monastycznej (Forstner 2001, 402). Zobrazowane to zostało poprzez zakreslenie pierścieniowo zamkniętego obiegu alei parkowych, tych, które zachowały się w starodrzewiu i w tych częściach ogrodu, które wymagają odtworzenia

¹² Miejscowość kościelna Felicjanów *de facto* terytorialnie zawiera się w granicach przebiegu muru klasztornego i w części południowo-zachodniej pływu strumienia Mółtawki.

w procesie rewaloryzacyjnym. Owo zakreślenie nawiązuje do ambitu w średniowiecznych kościołach, po którym nieustannie ma postępować imaginatywnie procesja adoracyjnej modlitwy wiernych. Jego centrum wyznacza na owalnym podjeździe przed kaplicą kwiecisty klomb sepulkralny z figurą Matki Bożej. Zatoczone z tego środka kręgi zaznaczone są trzema odcinkami na trójkątnym wirydarzu w postaci ścieżek żwirowych, przenikających przez jego mistyczną przestrzeń bez początku i bez końca, symbolicznie – nieustająco.

W Felicjanowie powstał zatem park z programem opartym o kompozycję, która egemplifikuje formy przestrzenne werystycznie odnoszące się do sprawowanego kultu. Kreatorką pewnych układów parkowych rzeczywiście mogła być założycielka mariawityzmu, nadająca temu miejscu cechy specyficznej mariawickiej duchowości. Zaadaptowanie w projekcie całego założenia parkowego strumienia Mołtawki przepływającego przez teren włości, wraz z istniejącymi już wcześniej stawami i w związku z tym utworzenie nowego układu wodnego, służyło nie tylko upiększeniu i uatrakcyjnieniu parku. Rozwiązanie to przede wszystkim miało symbolizować i przywoływać obraz Jordanu, a przez to odnosić się do chrztu Jezusa w Jordanie i chrztu jako sakramentu. Ten w Kościele mariawickim jest jednym z siedmiu sakramentów. Podczas chrztu przyjmującej go osobie udzielany jest również sakrament Pierwszej Komunii i sakrament bierzmowania. Utworzenie trzech zbiorników wodnych z jednym głównym, na którym znajdowała się wyspa¹³, miało zatem wydźwięk kultowy. Przebywanie w przestrzeni ogrodu z jego układem wodnym miało służyć kontemplowaniu transcendentnego, ożywczego działania Trójcy Świętej. Wyłożono to w trynitologii felicjanowskiej (Wojciechowski 2003, 164-166), gdzie elementy wymienione w Ewangelii św. Jana (1 J 5,8) odnoszą się – do Maryi (Duch), do Syna Bożego (Krew) i do Mateczki (Woda) (por. Tempczyk 2011, 146).

¹³ Wyspa została utworzona ok. 1911 r. podczas urządzania ogrodu, przy likwidacji grobli dzielącej dwa stawy z pierwotnego układu wodnego (Analiza historyczna do: Markowski 2019).

Znakomitym uzupełnieniem dla powyższych elementów kompozycyjnych stał się układ skarpy z tarasami, gdzie usypany został kopiec nad sztucznie utworzoną z łamanego kamienia grota św. Franciszka (Grabowski 2018, 19-23), ojca duchowego zgromadzenia mariawickiego¹⁴. Grota symbolizuje jednocześnie dwa ewangeliczne miejsca: miejsce narodzin Chrystusa i Jego grób. W dalszej kolejności ogród felicjanowski wykazuje umiejętne zharmonizowanie z okoliczną przyrodą (*Kalendarz Maryawicki* 1913, 84), utworzoną przez warunki panujące w dolinie pływu strumienia Mołtawki¹⁵.

4. Felicjanów jako miejsce kultu i pamięci świętych przełożonych Kościoła

Ziemia Święta – stanowi określenie nadane przez chrześcijan terenom Palestyny, którą nauczając przemierzał z apostołami Jezus Chrystus. Tak też odnoszą się mariawici do Felicjanowa – a uznając świętość swej założycielki – za święte przyjmują „błogosławione ustronie felicjanowskie” („Felicjanów w dniu uroczystych Imienin...” 1938, 116), gdzie Maria Franciszka przebywała najczęściej i na konferencjach dla Zgromadzeń wykładała nauki o Objawieniu Bożym. Tu przygotowywała dla braci i sióstr rekolekcje (Próchniewski 1943, 263). Felicjanów stał się wówczas ośrodkiem duchowym mariawityzmu, nie rywalizując bynajmniej z ośrodkiem plockim. Według słów siostry Marii Franciszki „Klasztor przy Świątyni [w Płocku] winien być domem modlitwy i pracy... (Próchniewski 1943, 272), natomiast „...Felicjanów jest dla napelnie

¹⁴ Założone w 1887 r. przez Marię Franciszkę Zgromadzenie Sióstr Ubogich Świętej Matki Klary działało w oparciu o II regułę św. Franciszka. Por. Przedpełski 2021, 619-620.

¹⁵ Strumień Mołtawki opływający Felicjanów jest prawym dopływem rzeki Mołtawy, wpadającej w okolicach Kępy Polskiej do Wisły.

nia ducha...¹⁶. W tym wyrazie posiadał własną formułę epistemologii duchowości mariawickiej.

Szczególną wartość komemoratywną przedstawia krągły, nieregularny klomb kwietny o charakterze sepulkralnym z trzema grobami przełożonych Kościoła u podnóża wyniesionej na wysokim postumencie figury Matki Bożej. Pierwszą mogiłą na tym miejscu był grób arcykapłanki Antoniny Mari Izabeli Wiłuckiej-Kowalskiej (1890-1946) zmarłej 28 listopada 1946 r., drugą – grób arcybiskupa Józefa Mari Rafaela Wojciechowskiego (1917-2005) zmarłego 17 marca 2005 r. Trzecią płytą epitafijną zaznaczono symboliczny grób arcybiskupa Jana Mari Michała Kowalskiego, zamordowanego przez Niemców 26 maja 1942 r. w zamku Hartheim (w miejscowości Alkoven koło Linzu – Górna Austria). Wokół klombu w uroczyste święta liturgiczne odbywa się procesja z Przenajświętszym Sakramentem.

Ogród kilkakrotnie w ciągu roku był miejscem szczególnych uroczystości ku czci Mateczki – Marii Franciszki, a także obchodów związanych z imieninami założycielki i przełożonych Kościoła: arcykapłanki Izabeli Wiłuckiej-Kowalskiej i arcybiskupa Michała Kowalskiego. Wówczas, po nabożeństwie w kaplicy, w ogrodzie na ustawionej scenie w „okrągłaku”¹⁷, pośród przystrojonych lampionami drzew, prezentowane były akademie słowno-muzyczne na cześć solenizantów. „...Zaiste rajski był to widok tego pięknego ogrodu oświetlonego ognikami kolorowemi, po którym roznosiła się pieśń radosna do Boga, śpiewana przez «Braci i Siostry»...” („Felicjanów w dniu uroczystych Imienin...” 1938, 116). Potwierdzenie wrażenia rajskości klasztornego ogrodu zawierają strofy twórczości poetyckiej wielu sióstr zakonnych, gdzie uznawane przez mariawitki piękno Felicjanowa łączy się z pojęciem świętości miejsca.

¹⁶ Kozłowska M. Franciszka, List do Siostry Gabrieli w Łodzi, AF, Zbiór V, Listy Mateczki do sióstr, list 4.

¹⁷ „Okrągłak” – wnętrze parkowe obramowane kolistym usytuowaniem drzew, w północnej części ogrodu felicjanowskiego, służące w okresie letnim na miejsce oficjalnych spotkań religijno-okazjonalnych.

Poezja ta związana była głównie z kultem Marii Franciszki znacząco rozwiniętym w Felicjanowie po 1935 roku. W tym duchu Felicjanów opisywany był także w listach młodzieży mariawickiej pisanych do przełożonych:

...Felicjanów jest jakby żywym pomnikiem naszej Najdroższej Mateczki, świadczącym o jej wielkiej miłości dla Boga i dla ludzi. Imieniem Mateczki został nazwany ku wiecznej pamięci i kto go raz widział, ten musiał wynieść w sercu jego urok niezwykły. Tu chyba najpiękniejsze duchy zebrały się, by się wcielić w tę przyrodę i budzić w sercach ludzkich miłość i cześć dla Tej, której dziełem jest Felicjanów (*Dziecko Mateczki* 1934, 102).

5. Kompozycyjne przedstawienie doktryny trynitarnej w koncepcji rewaloryzacyjnej ogrodu

Ogród felicjanowski należy do tych ogrodów zabytkowych z ugruntowaną historią, które określono w Karcie Florenckiej („Karta Florenczka” 1966) jako kompozycję architektoniczno-roślinną o wartościach ogólnospołecznych, w których zawarta jest treść nadrzędna związana ze sprawowaniem kultu religijnego. Trwałość tej kompozycji nadwyrężona została działaniem czasu. Największej degradacji w latach II wojny światowej i okresie PRL-u uległy południowe części założenia parkowego (Markowski 2019, 25). Wymagało to reakcji konserwatorskiej i ostatecznie zdecydowano o rewaloryzacji ogrodu¹⁸. Zachowana przy tym została zasada porządku przestrzennego podtrzymującego ukształtowany ład przyrodniczy, co zgodnie z zamysłem rewitalizacji obiektu odpowiada trzem porządkom: urbanistyczno-architektonicznemu, kulturowemu („religijnemu” – przypadek felicjanowski) i przyrodniczemu (Lipińska 2007, 221). Rewaloryzacja ma na celu nie tylko przywrócenie dawnej świetności założeniu klasztorno-ogrodowemu jako cennemu

¹⁸ Rewaloryzacja – w tym przypadku, przywrócenie dawnej wartości i dawnego wyglądu zaniedbanym obiektom.

obiektowi zabytkowemu, istotnemu dla krajobrazu kulturowego regionu płockiego, ale przede wszystkim ponowne, pełne włączenie go w życie religijne społeczności mariawickiej. Prace rewaloryzacyjne ogrodu prowadzone są od 2019 roku. Stanowią one integralną część projektu rewitalizacji całego założenia klasztorowego w Felicjanowie.

Tworząc koncepcję rewaloryzacji założono, że własności odczuć w widzeniu ogrodu związane ze wspomnieniem przebywania w nim osób uznanych w Kościele za święte (Wojciechowski 2003, 102) mogą być tymi, o których można mówić jako konstytuujących aspektach teologicznych. Zespół takich odczuć był różnorodnie artykułowany przez mariawitów. Nie mniej zawsze sprowadzał się do ujęcia wszystkich elementów zespołu klasztorowego, całego Felicjanowa we wspólnym mianowniku, określonym jako „żywy pomnik naszej Najdroższej Mateczki” (*Dziecko Mateczki* 1934, 102).

Na etapie przygotowawczym niezbędnym było przeprowadzenie możliwie najbardziej szczegółowej historycznej kwerendy archiwaliów, wykonanie szeregu analiz, w tym: analizy kompozycji historycznej, analizy obecnej kompozycji przestrzennej, analizy porównawczej, analizy dendro-chronologicznej i analizy komunikacyjnej – alei i dróg procesyjnych (Markowski 2019, 3).

Klamrą spinającą wyniki analiz było odniesienie się do teologii Kościoła Katolickiego Mariawitów. Najistotniejszą stała się doktryna trynitarna Kościoła (Tempczyk 2011, 81), nauka o wcieleniu się Trójcy Świętej dla dokonania dzieła zbawienia, dopełniająca zasadę równości i współdziałania Osób Boskich (Wojciechowski 2003, 99), generująca wykładnię projektowych działań.

W pierwszym etapie rozrysowania planu działania rewaloryzacyjnego została symbolicznie wyrażona troista natura Boga w postaci wyodrębnienia w projekcie trzech głównych części składowych parku: zachowanej części północnej ze starodrzewem, części zachodniej z kompleksem stawów i części południowej odtwarzającej zniszczony, dawny układ alei i wnętrz parkowych. Hipostazy symbolizowane są przez układ

wirydarza klasztornego umiejscowionego na osi założenia ogrodowego, która biegnie od kaplicy ku wschodniemu ciągowi muru granicznego¹⁹. Wirydarz zamknięty został, niby ścianami konwentu, szpalerami grabowym (*Carpinus betulus*) i cisowym (*Taxus baccata*). Całość ma przywoływać słowa z Pieśni nad pieśniami: „Ogrodem zamkniętym jesteś, siostrzo ma, oblubienico, ogrodem zamkniętym, źródłem opieczętowanym” (PnP 4,12).

Trójkątny kształt wirydarza, został wywiedziony z symboliki jedności i współlistotności Osób Trójcy Świętej (Forstner 2001, 30), przewodniej myśli teologicznej doktryny mariawityzmu felicjanowskiego. Szczyty trójkąta wyznaczają: pierwszy – ogromny, ponad stuletni buk (*Fagus*), symbolizujący Boga Ojca, Stwórcę wszechświata, drugi – pagórek z rotaczającą się w kierunku wschodnim otwartą przestrzenią, symbolizujący Syna Bożego, trzeci – szczyt wypełniony kwiatami i zimozieloną roślinnością, symbolizujący – Ducha Świętego. Dość rozległy obszar wirydarza wypełniony polichromatyczną kompozycją roślinną tworzy w horyzontalnej i wertykalnej (Hani 1998, 16) przestrzeni ogrodu mistyczną konstrukcję – pentachoron. Albowiem „...Konstrukcja ta informuje o dodatkowym niewidzialnym dla nas czwartym wymiarze przestrzennym, który nie jest związany z czasem traktowanym przez fizyków jako czwarty wymiar ale z wolą, która może rozciągnąć swoje pole działania w ten wymiar” (Żórawski 2011, 4). W takiej interpretacji mariawita, w duchowej przestrzeni ogrodu może lepiej rozumieć wolę Bożą (*Brewiarzyk mariawicki* 1967, 165) rozpoznając ją choćby w ujętej tradycją symbolice ukwieconych roślin. Staje się to zbieżne z mariawicką wiarą (Kowalski 1927, 222) w możliwości i potrzebę realizacji Królestwa Bożego na ziemi, gdyż „Wiara jest poręką tych dóbr, których się spodziewamy, dowodem tych rzeczywistości, których nie widzimy” (Hbr 11,1).

¹⁹ Kamienny mur stanowi granicę kompleksu klasztornego.

6. Podsumowanie

Cechy charakterystyczne teologii Kościoła Katolickiego Mariawitów rozważane przy procesie powstawania koncepcji rewaloryzacji ogrodu felicjanowskiego pozwoliły nasycić projekt klarownym kontekstem teologicznym i pobożnościowym i konteksty te rozwijać. Zostały one wyrażone w architektonicznym układzie przez symbolikę zespołu form roślinnych. Symbolika roślin przybliżyła niewątpliwie treść przeżyć mistycznych siostry Marii Franciszki Kozłowskiej w felicjanowskim ogrodzie.

Matka Maria Franciszka, świadoma i doświadczająca przebywania w swej duszy nieskończonego Boga w sposób realny i pewny, tworząc ogród z Jego *sacrum*, proponowała mariawitom zjednoczenie mistyczne z Bogiem, nie tylko jako przedmiotem poznania, lecz z Bogiem nieskończonym w miłosierdziu, pozwalającym doświadczać swej łaski w dziełach stworzenia (Urbański 2013, 14, 21). Widok bujnej żywotności przyrody ogrodu, jako dzieła Bożego, miał pomagać w afektywnym doświadczeniu Jego obecności w duszy łączącej się z Bogiem w jedno „w stopniu możliwym w tym życiu” (św. Jan od Krzyża 2013, 16).

Mistyczny potencjał zespołów ogrodowych, w swoim czasie dostrzegł m.in. Helleniusz²⁰ (Iwanowski 1813-1903), który opisując ogrody w Polsce, użył argumentu religijnego: „Chrystus Pan godziny na modlitwach w ogrodzie oliwnym przepędzał. Ogrody przeto są dla skupienia ducha i wzniesienia serca do Boga” (Iwanowski 1830, 311). Dla takich też wartości ponad sto lat temu urządzony został felicjanowski ogród, aby pośród przyrody wierni mariawici pracując i odpoczywając, mogli przy modlitwie kształtować swoją duchowość. Bazą przeżyć stała się teologiczna koncepcja ogrodu, który miał przywoływać wyobrażenie królestwa Bożego na ziemi.

²⁰ Pseudonim literacki i trzecie imię polskiego historyka i badacza kresów Eustachego Antoniego Heleniusza Iwanowskiego herbu Łódzia.

Wobec tragicznych dla wspólnoty felicjanowskiej wydarzeń w czasie II wojny światowej i w okresie PRL-u, które wpłynęły na degradację struktury ogrodu, uznano za konieczne przywrócenie jego pierwotnej formy poprzez wykonanie szeregu prac rewaloryzacyjnych. W tym obliwatoryjnym stało się zachowanie założeń kompozycyjno-programowych ogrodu, niosących religijne przesłania symboliczne. Są one uważane przez mariawitów za wyznacznik uduchowienia i transcendencji, umożliwiającą postrzeganie ogrodu w Felicjanowie nie tylko jako mariawickiej ziemi świętej, lecz także jako odniesienie do biblijnego raju. Wyraził to Ignacy Krasicki: „od pisma Bożego wstęp biorąc, ojca i matki rodzaju ludzkiego pierwsze siedlisko było w ogrodzie, a więc pierwszeństwo co do czasu ogrodom przed domami się należy” (Krasicki 1803, 321).

Ogród felicjanowski ma szczególną wartość nie tylko jako świadek historii mariawityzmu, ale również jako nośnik symboli związanych z teologią felicjanowską. Z tego względu posiada również swoistą dualność, obejmującą wartość materialną i duchową. W tym zakresie stanowi szczególną część polskiego dziedzictwa kulturowego wyrażoną przez swą odmienność programową od analogicznych założeń ogrodowych tego rodzaju, pomimo iż podobieństwo do kompozycji innych ogrodów odnosi się jedynie do struktury przyrodniczo – topograficznej.

Bibliografia

- Askanas, Kazimierz. 1991. *Sztuka płocka*. Płock: Towarzystwo Naukowe Płockie.
- Biblia Tysiąclecia*. 1990. Poznań/Warszawa: Pallottinum.
- Brewiarzyk Mariawicki dla czcicieli Przenajświętszego Sakramentu: zawierająca modlitwy codzienne, mszalik, adoracje, nabożeństwa, pieśni kościelne i Objawienia Mateczki*. 1967. Wydanie piąte poprawione. Felicjanów: Wydawnictwo Kościoła Katolickiego Mariawitów.
- Dziecko Mateczki*. 1934. 6.
- Dwojnych, Andrzej, i Rafał Łętocha. 2021. *W stronę Królestwa Bożego na ziemi*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

- Czapliński, Konrad. 2009. *Klasztory i opactwa w Polsce*. Katowice: Videograf II.
- Fedorowicz, Andrzej. 2019. *Buntowniczk*i. Warszawa: Wydawnictwo Prószyński i S-ka.
- „Felicjanów w dniu uroczystym Imienin Najczcigodniejszej S. Arcykapłanki M. Izabeli.” 1938. *Królestwo Boże na Ziemi* 15: 116.
- Forstner, Dorothea. 2001. *Świat symboliki chrześcijańskiej*. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
- Frey, Ludwik. 2016. „Symbolika klasztornej wirydarza.” W *Krajobraz semantyczny wsi i miast*. Red. Józef Marecki, Lucyna Rotter, 195–213. Kraków: Uniwersytet Papieski Jana Pawła II. DOI: <http://dx.doi.org/10.15633/9788374385183.12>
- Gretekowski, Andrzej. 2016. „Z historii budowy świątyni mariawitów w Płocku.” *Rocznik Towarzystwa Naukowego Płockiego* 8:122-134.
- Grabowski, Zbigniew. 2018. „Dawne siedziby ziemiańskie w okolicach Płocka. Część trzecia: Felicjanów, gm. Bodzanów.” *Nasze korzenie* 15: 15-23.
- Hani, Jean. 1998. *Symbolika świątyni chrześcijańskiej*. Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Hobhouse, Penelope. 2007. *Historia ogrodów*. Tłum. Bożena Mierzejewska et al. Warszawa: Wydawnictwo Arkady.
- Iwanowski, Eustachy. 1860. „O ogrodach w Polsce.” W *Kilka rysów i pamiątek Eustachego Helleniusza*, 311-336. Poznań: Księgarnia Jana Konstantego Żupańskiego.
- Jan od Krzyża. 2013. *Droga na Górę Karmel*. Kraków: Wydawnictwo Karmelitów Bosych.
- Jaroszewski, Tadeusz. 1999. *Po pałacach i dworach Mazowsza*. Cz. 2. Warszawa: Wydawnictwo Naukowo-Techniczne.
- Kalendarz Maryawicki*. 1913. Felicjanów/Łódź: Drukarnia Katolickiego Biskupa Mariawitów O.J.M.M. Kowalskiego.
- „Karta Florencka.” 1966. *Ochrona Zabytków* 3(74): 59.

- Kowalski, Jan Maria Michał. 1927. *List pasterski „O Królestwie Bożem na Ziemi”*. Płock: Odbite w drukarni Biskupa Mariawitów przy Klasztorze Sióstr Mariawitek.
- Kowalski, Jan Maria Michał. 1929. „Nowy Hexahemeron.” *Królestwo Boże na ziemi* 41: 321.
- Kowalski, Jan Maria Michał. Nd. „Beatrycze. Poemat o naszej Najdroższej Mateczce Beatrycze.” Cz. I: „Święta Boża w dziele stworzenia.” Maszynopis w Archiwum Felicjanowskim. Także drukiem w: *Królestwo Boże na ziemi* od nr 2/1934 do nr 4/1935.
- Krasicki, Ignacy. 1803. *Dzieła Ignacego Krasickiego*. T. VI. Edycja nowa i zupełna, przez Franciszka Dmochowskiego. Warszawa: w Drukarni Xięży Piiarow.
- Kutzner, Marian. 1989. „Architektura średniowiecznych klasztorów i kościołów franciszkańskich w Polsce.” *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo* 13 (186): 3-46.
- Lipińska, Bogna. 2007. „Analizy krajobrazowe – kwestia przydatności w praktyce zarządzania przestrzenią.” *Czasopismo Techniczne. Architektura* 104 (5-A): 221-223.
- Markowski, Sławomir. 2019. „Koncepcja rewaloryzacji zabytkowego założenia klasztorno-parkowego w Felicjanowie.” Dokumentacja konserwatorska. Płock.
- Markowski, Sławomir. 2020. „«Eden» – mistyczny ogród mariawicki w Felicjanowie.” *Mazowsze. Studia Regionalne* (34): 115-129.
- Milecka, Małgorzata. 2013. „Ogrody cystersów – mit a rzeczywistość.” *Architectus* 3 (35): 47-61.
- Nowowiejski, Julian Antoni. 2013. *Płock – monografia historyczna*. Reprint. Płock: Płockie Wydawnictwo Diecezjalne.
- Pismo Święte Starego Testamentu czyli zakon Mojżeszowy i prorocy teraz na nowo na język Polski z Łacińskiej Wulgaty, z uwzględnieniem tekstu hebrajskiego i greckiego, podług starożytnego przekładu Biblii Polskiej, zwanej „Leopolitą”. Przełożony i objaśnieniami opatrzony*

- przez Arcybiskupa Maryawitów O. Jana Maryę Michała Kowalskiego i przy współpracy Ojców Maryawitów i Siostr Maryawitek wydany. 1923. Płock: Przy Świątyni Miłosierdzia i Miłości.
- Pismo Święte Nowego Testamentu czyli święta Pana Naszego Jezusa Chrystusa Ewangelia. Z łaćnińskiej Wulgaty z uwzględnieniem greckiego tekstu przez Arcybiskupa Maryawitów O. J.M. Michała Kowalskiego przełożona i komentarzami z dzieł Ojców Kościoła opatrzona, z dodatkiem skorowidza katechizmowego.* 1928. Płock: W drukarni Biskupa Maryawitów.
- Próchniewski, Maria Jakub. 1943. „Żywoć Przczystej Pani i objawione Jej Dzieło Miłosierdzia.” Maszynopis w Archiwum felicjanowskim. Felicjanów.
- Przedpełski, Borys. 2021. „Geneza mariawityzmu i nieoficjalne relacje mariawicko-rzymskokatolickie w latach 1906-1939.” *Rocznik Teologiczny* 63 (2): 613-686.
- Rybak, Stanisław. 1992. *Mariawityzm. Studium historyczne.* Warszawa: Wydawnictwo „Lege”.
- Rybak, Stanisław. 2011. *Mariawityzm. Dzieje i współczesność.* Warszawa: Agencja Wydawnicza CB.
- Rządźik, Łukasz. 2013. „Mariawityzm jako alternatywa dla kościoła katolickiego.” „The Polish Journal of the arts and Culture”. Nr 5 (2): 49–59.
- „Sadzić drzewa owocowe i opałowe jest naszym obowiązkiem.” 1938. *Królestwo Boże na ziemi* 15: 117.
- Szymański Wiktor, 1925. *Przewodnik po Puszczy Białowieskiej.* Wilno: Księgarnia Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego w Wilnie.
- Tempczyk, Katarzyna. 2011. „Nowe przymierze uczynił Pan z nami...”. *Teologia Kościoła Katolickiego Mariawitów.* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper.
- Urbański, Stanisław. 2013. „Nieskończoność Boga w mistycznym zjednoczeniu.” *Studia Theologica Varsoviensia* 51(2): 17-34.

- Wojciechowska, Kalina. 2017. „Postać podobna Synowi Człowieczemu z kobiecym biustem przepasanym złotym pasem (por. Ap 1,13) – teologiczne konsekwencje zróżnicowania terminów sth/qoj oraz mastoi, w przekładzie Apokalipsy arcybiskupa Jana Marii Michała Kowalskiego używanym w kościołach mariawitów w Polsce.” *Colloquia Theologica Ottoniana* 2: 227-245.
- Wojciechowski, Rafael. 1972. „Mariawityzm – rys historyczny i odrębność nauki.” *Z dziejów Królestwa*: 78.
- Wojciechowski, Rafael. 2003. *Pisma wybrane. Dzieło Bożego Ratunku. Mariawicki znak czasu*. Felicjanów: Wydawnictwo Kościoła Katolickiego Mariawitów.
- „Wyjątki z Objawień w roku 1899 i 1900.” 1927. W *Dzieło Wielkiego Miłosierdzia*. Wyd. II, 34-53. Płock: Przy Świątyni Miłosierdzia i Miłości.
- Żórawski, Andrzej. 2011. „Ikona Trójcy Świętej Andrieja Rublowa tablicą informacji ukazującą klucz proporcji budowy świata.” Dostęp 10.11.2020. https://www.azorawski.com/klucz_proporcji.html.

Archiwalia

- Archiwum felicjanowskie Kościoła Katolickiego Mariawitów w Felicjanowie, Zbiór XI listów abp J.M. Michała Kowalskiego.
- Archiwum felicjanowskie Kościoła Katolickiego Mariawitów w Felicjanowie, Zbiór V, Listy Mateczki do sióstr.
- Plan Felicjanowa z 1910 r. Wydział VI Ksiąg Wieczystych Sądu Rejonowego w Płock.

CHRZEŚCIJAŃSKA AKADEMIA TEOLOGICZNA
w WARSZAWIE

Rok LXVI

Zeszyt 1

ROCZNIK TEOLOGICZNY

WARSZAWA 2024

REDAGUJE KOLEGIUM

dr hab. Jakub Sławik, prof. ChAT – redaktor naczelny

dr hab. Jerzy Ostapczuk, prof. ChAT – zastępca redaktora naczelnego

prof. dr hab. Tadeusz J. Zieliński

dr hab. Borys Przedpełski, prof. ChAT

dr hab. Jerzy Sojka, prof. ChAT – sekretarz redakcji

MIĘDZYNARODOWA RADA NAUKOWA

JE metropolita prof. dr hab. Sawa (Michał Hrycuniak), ChAT

abp prof. dr hab. Jerzy Pańkowski, ChAT

bp prof. ucz. dr hab. Marcin Hintz, ChAT

prof. dr hab. Atanolij Aleksiejew, Państwowy Uniwersytet w Petersburgu

prof. dr Marcello Garzaniti, Uniwersytet we Florencji

prof. dr hab. Michael Meyer-Blanck, Uniwersytet w Bonn

prof. dr hab. Antoni Mironowicz, Uniwersytet w Białymstoku

prof. dr hab. Wiesław Przyczyna, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

prof. dr hab. Eugeniusz Sakowicz, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego
w Warszawie

prof. dr hab. Tadeusz Stegner, Uniwersytet Gdański

prof. dr Urs von Arx, Uniwersytet w Bernie

prof. dr hab. Piotr Wilczek, Uniwersytet Warszawski

Redakcja językowa – Kalina Wojciechowska
Korekta tekstów angielskich – Karen Wasilewska
Skład komputerowy – Jerzy Sojka

BWHEBB, BWHEBL, BWTRANS [Hebrew]; BWGRKL, BWGRKN, and BWGRKI [Greek]
PostScript® Type 1 and TrueType fonts Copyright ©1994-2013 BibleWorks, LLC.
All rights reserved. These Biblical Greek and Hebrew fonts are used with permission
and are from BibleWorks (www.bibleworks.com)

ISSN 0239-2550

Wydano nakładem
Wydawnictwa Naukowego ChAT
ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa, tel. +48 22 635-68-55
Objętość ark. wyd.: 15,9. Nakład: 100 egz.
Druk: druk-24h.com.pl
ul. Zwycięstwa 10, 15-703 Białystok

SPIS TREŚCI

ARTYKUŁY

- JERZY OSTAPCZUK, *Prefaces to the Gospels by Blessed Theophylact, Archbishop of Bulgaria, in early printed Cyrillic Tetraevangelia from Lviv*..... 7
- SERHII SHUMYLO, *The Participation of Athonite Monks in church and cultural processes in the 17th century Polish-Lithuanian Commonwealth territories* 27
- GRZEGORZ SIUPA, *Koncepcja Bożej obecności w rozumieniu zielonoświątkowego Ruchu Trzeciej Fali na przykładzie nauczania Benny'ego Hinna* 53
- JERZY SOJKA, *The question of the Presence of Christ in the Lord's Supper in Lutheran World Federation publications 1947-2010*..... 75
- AGATA WIKTORIA ERN, *Diakrytyczne cechy eschatologii pentekostalnej*.. 125
- SŁAWOMIR P. MARKOWSKI, *Teologiczne założenia programu ogrodu maria-witów w Felicjanowie*..... 155

RECENZJE

- Meyer-Blanck, Michael. 2024. *Glaube und Hass: Antisemitismus im Christentum*. Tübingen: Mohr Siebeck, ss. 338. ISBN 978-3-16-162327-1 (JAKUB SŁAWIK)..... 175

KRONIKA

- Konferencja pt. „Cmentarze w Polsce – stan obecny i perspektywy zmian” (25 października 2023 r.) (TADEUSZ J. ZIELIŃSKI)..... 197
- Międzynarodowa konferencja naukowa Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego oraz Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie pt. „Aktualne problemy stosunków wyznaniowych oraz laickości państwa w Polsce w kontekście międzynarodowym” (15 kwietnia 2023 r.) (TADEUSZ J. ZIELIŃSKI) 201
- Wykaz autorów 204

Contents

ARTICLES

- JERZY OSTAPCZUK, *Prefaces to the Gospels by Blessed Theophylact, Archbishop of Bulgaria, in early printed Cyrillic Tetraevangelia from Lviv*..... 7
- SERHII SHUMYLO, *The Participation of Athonite Monks in church and cultural processes in the 17th century Polish-Lithuanian Commonwealth territories* 27
- GRZEGORZ SIUPA, *The concept of God's presence as understood by the Pentecostal Third Wave Movement as exemplified in the teaching of Benny Hinn* 53
- JERZY SOJKA, *The question of the Presence of Christ in the Lord's Supper in Lutheran World Federation publications 1947-2010*..... 75
- AGATA WIKTORIA ERN, *Diacritical features of pentecostal eschatology* ... 125
- SŁAWOMIR P. MARKOWSKI, *Theological assumptions of the programme of the Mariavite garden in Felicjanów* 155

REVIEWS

- Meyer-Blanck, Michael. 2024. *Glaube und Hass: Antisemitismus im Christentum*. Tübingen: Mohr Siebeck, pp. 338. ISBN 978-3-16-162327-1 (JAKUB SŁAWIK)..... 175

CHRONICLE

- Conference entitled „Cemeteries in Poland - current status and outlooks for change” (October 25, 2023) (TADEUSZ J. ZIELIŃSKI)..... 197
- International scientific conference of the Faculty of Law and Administration of the University of Warsaw and the Christian Theological Academy in Warsaw entitled. „Current problems of religious relations and state secularism in Poland in the international context” (April 15, 2023) (TADEUSZ J. ZIELIŃSKI) 201
- List of authors 204

Wykaz autorów

Jerzy Ostapczuk, j.ostapczuk@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Władysława Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Serhii Shumylo, institute@afon.org.ua, Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, 126 Velyka Vasylkivska St. of. 1, Kyiv, Ukraine 02151.

Grzegorz Siupa, gsiupa@student.chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Władysława Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Jerzy Sojka, j.sojka@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Władysława Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Agata Wiktoria Ern, asmierzynska@student.chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Władysława Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Sławomir P. Markowski, slawomirmarkowski@op.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Władysława Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa